

BARTINLI İBRAHİM HAMDİ VE ATLAS'I

MAHMUT AK*

XVIII. yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı coğrafya yazıcılığı alanında, İslâm coğrafyasının temel eserleri incelenerek bunların tercüme ve şerhleri yapılmış, *Menâzırü'l-avâlim* ve *Cihânnümâ* gibi standart eserler yazılmış, Ebubekir Efendi ve İbrahim Müteferrika'nın mesaisiyle coğrafya ilminde hayli mesafe alınmıştı. Bu arada batı menşeli eserler de gözden geçirilerek bu alandaki yeni gelişmelerden de haberdar olunmuştu. İşte bu zemin üzerinde yeni eserler kaleme alındı. Ancak bu yüzyıldaki coğrafya çalışmaları orijinal eserler olmaktan çok Batı'da kaleme alınan eserlerin Türkçe'ye tercüme edilmesine hasır edilmişti. Fakat bunlar arasında İbrahim Hamdi Efendi'nin *Atlas'ı*, kitabî kaynaklar yanında yazarın müşahede ve duyduklarına da dayanması sebebiyle önem taşımaktadır. Bu önemine rağmen yazar ve eseri bu yüzyılın başlarına kadar gerekli ilgiyi görmemiştir.

İbrahim Hamdi ve *Atlas'ı* ilk tanıtan Mehmed Tahir olmuştur. İbrahim Müteferrika ile ilgili bir yazıya zeyl olarak Ahmed Tevhid'deki nüshadan istifadeyle Yalova hakkındaki bilgilerin neşri bir yana bırakılırsa, bundan sonra yazar ve eserin önemi anlaşılacak sınırlı da olsa bazı çalışmalar yapılmış ve eserden belirli kısımlar yayımlanmıştır:

Eserin I. cildi olan Ahmed Tevhid'deki nüshanın 1934 yılında kendisine intikaliyle *Atlas'la* ilgilenmeye başlayan T.M.Yaman, önce Konya ve havalisi ile ilgili bilgileri neşir etmiş¹, sonra da eseri ve yazarı tabiatıyla elindeki nüshaya istinaden tanıtarak yazarın memleketi ve civarı hakkında verdiği bilgileri yayınlamıştır². Kemal Samancıoğlu Bartın'la ilgili çalışmasında *Atlas'tan* Yaman'ın yazdıklarına dayanarak istifade etmiş, muayyen kısımları iktibasen tekrarlamıştır³. Necdet Sakaoğlu da Amasra'ya dair eserinde *Atlas'taki* bölge

* Y. Doç. Dr., İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

¹ T. M. Yaman, "200 Sene Evvel Konya, Uluslu İbrahim Hamdi Efendi'ye Göre", *Konya*, II/22-23(1938), 1208-1219

² Aynı mlf., "Cihannüma'nın İlaveli Nüshası", *Ülkü, Halkevleri ve Halkodaları Dergisi*, XV/85 (Mart 1940), 41-49; XV/86(Nisan 1940), 147-154; XVI/87(Mayıs 1940), 248-257.

³ *İktisat ve Ticaret Bakımından Bartın*. Ankara 1941, s. 159-161.

ile ilgili bilgileri yine Yaman'dan alarak aynen kullanmıştır⁴. İbrahim Hamdi hakkında en geniş incelemeyi yapan C. Orhonlu da önce yazarı ve eseri etraflica tanıtmış⁵, daha sonra da, Lehistan, Rusya, Kırım ve Balkanlar arasındaki stratejik önemi büyük bir bölgede yaşayan ve zaman zaman Osmanlı-Lehistan siyasetini yönlendiren Müslüman Tatar oymağı Lipkalar'ı ele aldığı yazısında⁶ Bartınlı'nın bu kavim hakkında verdiği bilgileri kullandığı gibi ilgili kısmın metnini de yayınlamıştır⁷.

Dolayısıyla eserin mahiyeti ve XVIII. yüzyıl coğrafyacılığındaki yeri ortaya çıkmış görünmekle beraber, teknik ve şekli açılarından olduğu kadar muhteva analizi ve kaynakları itibarıyla da bazı hususların ele alınması ve açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Bu gaye ile burada hususiyle, üzerinde fazla durulmamış olan *Atlas*'ın Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki nüshasının⁸ eserle, etrafındaki ilavelerin de yazarla ilişkisi, eserin kaynakları, özellikle *Cihannümâ* ve *Menâzirü'l-avâlim* ile irtibatı konularının vuzuha kavuşturulması hedeflenmiştir.

a) Coğrafyacı İbrahim Efendi:

İbrahim Efendi hakkındaki bilgiler, tümüyle eserinde bir vesileyle kendisiyle ilgili olarak verdiği malumata dayanmaktadır. Buna göre yazar, bugün Bartın iline bağlı Ulus ilçesine tabi⁹ Gökbel Dağı'nın batı eteğindeki Endüz Çiftliği/Küçük Endüz Köyü'nde doğmuştur¹⁰. Ailesi yazara göre Oniki

⁴ *Amasra'nın Üç Bin Yılı*, İstanbul 1987, s. 100-102, 105, 107, 112.

⁵ "XVIII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Coğrafya ve Bartınlı İbrahim Hamdi'nin Atlası", *Tarih Dergisi*, XIV/19 (İstanbul 1964), 118-140; burada özellikle alt başlıkların tamamı verilmese de eserin muhtevasını yansıtmak ve istifadeyi kolaylaştıracak şekilde, varak numaraları da gösterilmek suretiyle *Atlas*'ın fihristi de yayınlamıştır: s. 136-140.

⁶ "Lipkalar", *Türkiyat Mecmuası*, XVI (İstanbul 1971), 74-75, 83-84.

⁷ A.A. Adıvar (*Osmanlı Türklerinde İlim*, haz. A. Kazancıgil-S. Tekeli, İstanbul 1982⁴), F. Taeschner ("Osmanlılarda Coğrafya", trc. Hâmid Sadî, *Türkiyat Mecmuası*, 1928, II, 271-314; "Djografiya (Epoque Ottoman)", *Et*², Paris 1963, II, 602-605.), İ. H. Akyol ("Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya ve Jeoloji", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 511-571.), J. H. Kramers ("Coğrafya" mad., tevsî eden İ. Hakkı Akyol, *İA*, III, 202-220) ve C. Türkay (*Osmanlı Türklerinde Coğrafya*, İstanbul 1959) Osmanlı coğrafyacılarını inceledikleri çalışmalarında İbrahim Hamdi ve eserine yer vermişlerdir. Ancak yazar ve eser *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nde değerlendirilmiştir (M. Ak, "Coğrafya (Osmanlılar Dönemi)", İstanbul 1993, VIII, 65).

⁸ Es'ad Efendi Ktb., nr. 2044.

⁹ Metin Tuncel, "Barın" mad., *DİA*, V (İstanbul 1992), 89.

¹⁰ Mehmed Tahir'e göre, Endüz köyü Neziroğlu denilen köydür (*OM*, III, 317, n.2). Ancak T.M. Yaman, Bartın ve Safranbolu civarında Endüz veya Neziroğlu adıyla köyler bulunmadığını, kesin olmamakla beraber bunun Ulus'a bağlı "Düz" köyü olabileceğini söylemektedir (*a.g.m.*,

İmam'dan Zeynelabidin'e kadar uzanmakta, babasının ismi Seyyid Bayram, dedesininki ise Seyyid Hüseyin'dir. Her ikisi de ziraatle uğraşmaktadır. Babası, II. Mustafa'nın(1695-1703) Balkan seferleri dolayısıyla Tımsıvar'da bulunmuş, dönüşte Edirne'de vefat etmiş ve Mihâl Köprüsü başında gömülmüştür¹¹. İsmi vermediği annesi tarafından dedesi de Uluyayla'nın Pedil Yaylası'nda Ovayüzü kazasından Toğça adlı çiftliğin sahibi Nuh Bali'dir¹². Yazar, diğer akraba ve ecdadı hakkında da eserinde hayli bilgi vermektedir¹³.

İbrahim Hamdi, çocukluk ve gençlik yıllarında, işlettiği çiftlik dolayısıyla askerî görevleri olduğu anlaşılan babası Bayram'ın II. Mustafa'nın seferlerine katılmasıyla Balkanlar'a gelmiş ve önce Yanova'ya, bu kalenin düşmesi üzerine de Tımsıvar'a yerleşmiştir.

Tahsilini 1716'da elden çıkmasına kadar 20 yıl ikamet ettiği Tımsıvar'da tamamlamıştır. Zaten ilme aşına bir *aile*den gelen yazar, diğer hocaları yanında özellikle tasavvuf bilgilerini ve ruhi terbiyesini Selim Dede'den(ö.1713) almıştı. Yazarın verdiği bilgilere göre, Selim Dede Zenta seferi sırasında güzergah hususunda padişahı uyarmış, ancak pusulası padişaha ulaşmamıştı. Nitekim II. Mustafa dönüşte Tımsıvar'a uğradığında bunu yeminle teyid etmiştir. Padişah şeyhe, Yarmata Köyü'nü vakf ettiği gibi tekkesini de teccid etmiştir. Selim Dede hac niyetiyle İstanbul'a geldiğinde III. Ahmed(1703-1730) ile de görüşmüş ve büyük ikram görmüştür¹⁴.

İbrahim Hamdi'nin asıl hocası el-Hac Eyyub Efendi'dir. Hocasından önceleri Sarf ve Nahiv öğrenmiş, 1713 yılında da *Kadı Beyzavî Tefsiri*'ni okumaya başlamıştır. Eyyub Efendi, tasavvufla uğraşmak arzusunu kabiliyeti olmadığını ileri sürerek kırmıştı¹⁵. Tımsıvar'da dersiâm olan Peçuylu *Pirî Ahmed Efendi* de yazarın hocaları arasındadır. Celvetî tarikatına mensup olan Ahmed Efendi, şehrin elden çıkmasından 3 yıl önce ailesiyle Medine'ye gitmiş ve orada vefat etmiştir¹⁶.

XV/85(Mart 1940), 42, n. 6). Kemal Samancıoğlu ise, Neziroğlu'nun Bartın sınırlarına yakın köylerden birinin mahallesi olduğunu, ancak buranın İbrahim Hamdi'nin tarifine uymadığını ileri sürmektedir(*İktisat ve Ticaret Bakımından Bartın*, Ankara 1941, s. 160, n. 15).

¹¹ T. Yaman, *a.g.m.*, XVI/87(Mayıs 1940), 249 vd.

¹² Aynı mlf., *a.g.m.*, s. 254.

¹³ Aynı mlf., *a.g.m.*, XV/86, 152; XVI/87,249-250,254-255.

¹⁴ İbrahim Hamdi, *Atlas*, Süleymaniye-Esad Efendi Ktb., nr. 2044, vr. 253b-254a.

¹⁵ İbrahim Hamdi, *Atlas*, vr. 253b-255a.

¹⁶ İbrahim Hamdi, *Atlas*, vr. 248b.

İbrahim Hamdi Tımsıvar'daki ikameti sırasında çeşitli vesilelerle *birçok yerde* bulunmuştur: Kraldan, Avusturya'dan İslam ülkelerine zıbık madeni ihracı için ruhsat alan tek kişi olan Nişovalı İbrahim Zaim ile birlikte maden mübayaası ve İstanbul'a sevki için Erdel'in başşehri olan *Erdel Belgrad*'na gitmiştir¹⁷. Tımsıvar'ın elden çıkmasından sonra 1131 (1718-1719)'de *Tirnova*'ya gitmişse de¹⁸, bundan sonra ikamet merkezi *Hotin*'dir. İş gereği 1721'de *Kilî*'de bulunmuştur¹⁹. 1727 yılında memleketi *Amasra*'ya gelen yazar²⁰, 1733-1734 yıllarında *İstanbul*'da Akbıyık Camii Mahallesinde oturmuştur²¹. 1736-1737 seferleri sırasında cebeci ocağı mensubu olması sebebiyle orduda bulunan İbrahim Hamdi'nin, 1736 yılında orduyla birlikte *İsakçı*'da olduğu anlaşılmaktadır²². Kendi ifadesiyle bütün ömrü sınır boylarında geçen²³ yazar, 1737 yılında da Sadrazam Seyyid Mehmed Paşa (1736-1737) komutasındaki orduya dahil olarak Sancak-ı Şerif ile *Kartal*'da²⁴ ve *Babadağı* kışlağındadır²⁵. İbrahim Efendi 1749 yılında annesini ziyaret etmek üzere *memleketine* gelmiş ve yoğun şekilde eserinin telifiyle meşgul olmuştur²⁶. Yazarın eserini telif ettikten sonra ne kadar yaşadığı bilinmemektedir. Aşağıda da üzerinde durulacağı gibi, daha sonra eseri gözden geçirip bazı notlar ilave ederken verdiği bir tarihten²⁷ hareketle onun en azından 1176(1762) yılına kadar hayatta olduğu ileri sürülebilir.

İbrahim Hamdi ikamet ve seyahatleri sırasında çeşitli *görevler* de üstlenmiştir: Her şeyden önce memleketinden Balkanlar'a babasıyla birlikte askerî bir gaye ile geçmişti. II. Mustafa'nın Zenta dönüşü Tımsıvar'da Karakol Köşkü'nde Selim Dede ile olan konuşmasını, cebeci neferi olması sebebiyle

¹⁷ "... husûsan zıbık ma'deni olup iklim-i Asya ve Avrupa'da bundan gayri zıbık ma'deni ma'lûm değüldür. Nâmık-ı hurûf Niş-ovalı İbrahim Za'im ile ma'an varup vâfir alup Tımsıvar'a götürüp anlar İstanbul'a götürürler idi. Dört ve beş dirhemini bir paraya virürler ve diyâr-ı İslâm'a İbrahim Za'im'den gayri kimse çıkarmamak Kral tarafından fermân verilmiş idi" (İbrahim Hamdi, *Atlas*, vr. 262b).

¹⁸ İbrahim Hamdi, *Atlas*, vr. 183a.

¹⁹ İbrahim Hamdi, *Atlas*, vr. 279b.

²⁰ T. Yaman, *a.g.m.*, XV/85(1940), 42.

²¹ İbrahim Hamdi, *Atlas*, vr. 130a-b.

²² İbrahim Hamdi, *Atlas*, vr. 179b.

²³ İbrahim Hamdi, *Atlas*, vr. 114a.

²⁴ İbrahim Hamdi, *Atlas*, vr. 283b.

²⁵ İbrahim Hamdi, *Atlas*, vr. 177b.

²⁶ T. Yaman, *a.g.m.*, XV/85(1940), 42.

²⁷ İbrahim Hamdi, *Atlas*, vr. 190a.

köşk karşısında selama dizilmiş askerler arasında bulunduğu için duyabildiğini belirtmesinden²⁸, yazarın *cebeci neferi* olduğu anlaşılmaktadır. 1720 yılında düşünülüp 1721'de başlanılan Hotin Kalesi'nin tamiri sırasında görevli bulunan İbrahim Efendi, önce *Cebehane Kâtibi*, daha sonra da *Hotin Defterdarı Kâtibi* olmuştur. Kalenin tamirinde önemli görevler üstlendiği anlaşılan yazar, bu sırada malzeme alımı için çeşitli yerlere seyahatlerde bulunmuştur. Nitekim bu gaye ile Kili'ye gitmiş ve inşaat için gerekli keresteler onun tavsiyesi üzerine Boğdan Voyvodası'na yazılarak istenmiştir. İbrahim Efendi, Hotin muhafızı *Abdi Paşa'nın* (ö. 1722) *kâtibliğini* de yürütmüştür. İstanbul ve diğer yerlerle yapılan yazışmalar onun tarafından gerçekleştiriliyordu²⁹. Lehistan'da bulunan Lipka Tatarları'nın dilini de öğrenerek onların dilinden Paşa'ya gelen yazışmaları Türkçe'ye, Paşa'nunkileri de onların diline çeviriyordu³⁰. Lehistan devlet teşkilatındaki önemli mevkileri ve bölgenin stratejik ehemmiyeti dolayısıyla kısmi serbestlik kazanmış olan bu kavimle olan bütün diplomatik ilişkileri yazar takip ediyordu³¹. Hotin Kalesi'nin yıkılması için aralarında İbrahim Efendi'nin de bulunduğu kale idarecilerine Boğdan Voyvodası Mihail Rakoviça tarafından rüşvet teklif edilmiş, ancak onun bu cüreti merkeze bildirilince azl edilerek yerine Ligor (Gika İskerletzâde) getirilmiştir³². Yazarın İsakçı ve Babadağ'ında bulunuşu da cebeci ocağına mensubiyeti sebebiyle askerî gaye ile olmuştur.

Tımişvar'ın 1716'daki muhasarası sırasında kalede mahsur kalan İbrahim Hamdi bu hadise sonunda maddeten de büyük zarara uğramıştı. Zira şehirde önemli miktarda mal ve emlak sahibi idi³³. Onun İbrahim Zaim ile birlikte zıbık madeni mübayaasıyla uğraştığına daha önce temas olundu. Aslında yazarın ailesi her iki taraftan da varlıklı idi. Ecdadı yüzyıllardır çiftlik sahibi ziraatle uğraşan insanlardı. Babasından intikal eden hisse dışında kendisi de satın almak suretiyle Ulus'ta hayli arazi sahibi olmuştu. Ancak arazisinin kardeşi Seyyid Halil tarafından kullanıldığını ve kendisine bir faydası olmadığını belirtmektedir³⁴.

²⁸ İbrahim Hamdi, *Atlas*, vr. 254a.

²⁹ İbrahim Hamdi, *Atlas*, vr. 275a-277b, 279b.

³⁰ İbrahim Hamdi, *Atlas*, vr. 341b.

³¹ İbrahim Hamdi, *Atlas*, vr. 340b.

³² Cengiz Orhonlu, "XVIII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Coğrafya ve Bartınlı İbrahim Hamdi'nin Atlası", *Tarih Dergisi*, XIV/19 (İstanbul 1964), 122-123.

³³ İbrahim Hamdi, *Atlas*, vr. 255b.

³⁴ T. Yaman, *a.g.m.*, XVI/87 (1940), 249.

Kendi verdiği bilgilerden, İbrahim Hamdi'nin maddi varlığı yanında resmi hayatında da ciddi, ahlaklı ve sorumluluk sahibi bir insan ve çok yönlü bir **şahsiyet** olduğu istidlal olunmaktadır. Çeşitli dilleri öğrenmeye olan istidadını Lipkalarla olan yazışmalarda gösteren, aynı zamanda seyahat etmeyi de seven yazar, Hotin Kalesi'nin tamiri bittiğinde Abdi Paşa'nın emriyle bu faaliyeti bir tarih manzumesiyle anlatmış, böylece şairlik vasfını ortaya koymuştur. Söylediği manzumeyi Ruscuklu Gümüş Kolçak-oğlu Bekir Ağa-zade talik yazısı ile taş a resm etmiş, kendisi de onu taş a hak etmiş ve tezhibini de yapmıştır. Buradan da onun *şâir*, *hakkâk* ve *müzehhib* olduğu anlaşılmaktadır. Hazırlanan taş İbrahim Efendi'nin gayreti ile kale üzerine konulmuştur. Yazar gayretleri sonucunda "yerli ocağından 200 akça vazife ve yarım kese atıyye ve bir kisve-i hasene" ile taltif edilmiştir³⁵. İbrahim Hamdi başka eserlere de tarih söyleyip hakkâklık yapmıştır: 1724/1725'de vefat eden oğlu Seyyid Abdurrahman'ın mezar kitabesini yazarak taş a nakş etmiştir³⁶. Kayımoğlu Zaharcıbaşı Mehmed Ağa'nın yaptırdığı hayratın yazı ve nakşı da ona aittir³⁷. Yazardan günümüze intikal eden en önemli miras hiç şüphesiz coğrafyaya dair eseri *A t l a s* 'dır:

b) *Atlas*: Farklı Bir Coğrafya Kitabı:

İbrahim Hamdi eserini, T.M.Yaman'ın aksi istikametteki görüşüne rağmen³⁸ *2 cild olarak planlamış*tur. Ancak günümüze ulaşan, eserin II. cildir³⁹. 1329 yılında eserin Tarih-i Osmanî Encümeni üyelerinden Ahmed Tevhid'in kütüphanesinde bulunduğu bilinmektedir⁴⁰. Ahmed Tevhid de Talat Mümtaz Yaman ile birlikte yürüttükleri bir çalışma için 1934 yılında Kastamonu'ya bir ziyarette bulunmuş ve Safranbolu, Bartın ve civarı için önemli bilgiler ihtiva eden bu eseri yanında götürmüş ve dönüşünde Yaman'a hediye ederek, İstanbul'da bir terekeden satın aldığı bir vesileyle söylemiştir. Yaman, elindeki nüshayı başı ve sonu noksan, 346 varaktan ibaret, güzel bir nesih ile ve 23 satır esasıyla yazılmış olarak tavsif etmektedir⁴¹.

³⁵ İbrahim Hamdi, *Atlas*, vr. 276b.

³⁶ İbrahim Hamdi, *Atlas*, vr. 275b.

³⁷ İbrahim Hamdi, *Atlas*, vr. 278a.

³⁸ T. Yaman, *a.g.m.*, XV/85(1940), 42, n. 4. Mehmed Tahir de eserin II cild olduğunu ifade etmektedir (*OM*, III, 317, n. 2).

³⁹ Süleymaniye-Esad Efendi Ktb., nr. 2044.

⁴⁰ *TOEM*, I/3, 188.

⁴¹ T. Yaman, *a.g.m.*, XV/85(1940), 41.

Yaman'ın tanıttığı bu nüshanın muhtevasına bakıldığında¹² eserin birinci cildi olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu nüsha, 1942 yılında Kastamonu'da çıkan yangında Yaman'ın bütün kütüphanesiyle birlikte yanmıştır¹³. II. cildin ilk satırının cümle sonuyla başlaması ("olup lisânların tekellüm iderler"), bu cildin baş tarafının da noksan olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Daha ileride 60b, "Nil'ün iki gölü" diye bitmekte ve müteakip sahifenin "vardır" ile başlayacağı bir önceki sahifenin alt köşesindeki özel işaretle (garib, ayak)¹⁴ belirtilmekte ise de, 61a'nın ortalarındaki başlık "Râbi'; Bahr-i Siyâh ki ..." olduğuna göre en azından ilk üç denizin yazıldığı bölümlerin noksan olduğu söylenebilir. Bu cild sonu itibariyle tamdır. Es'ad Ef. nüshası (nr. 2044), talik hattıyla ve 23 satır esasıyla 509 vr. olarak yazılmıştır. 442a'dan itibaren sahife içindeki metnin genişliği ve daha sonra da satır sayısı değişmekte, 446b'den itibaren de 29 satır esas alınmaktadır. Bu kısımlarda Avrupa memleketleri anlatılmaktadır.

Eserin *telif tarihi* için üzerinde durulan çeşitli tarihler vardır: T. Yaman, kullandığı nüshada zikir edilen bazı tarihlere de atıflarda bulunarak eserin H.1142-1162 yılları arasında(1729-1749) yazıldığını ve 1163(1750) tarihinde de müsveddesinin bitmek üzere olduğunu belirtmektedir¹⁵. Gerçekten de yazar, eser içerisinde çeşitli yerlerde telif tarihini söylemektedir. Ancak bu tarihler *1 Rebiülevvel 1163/10 Ocak 1750*¹⁶, *24 Rebiülevvel 1163/2 Şubat 1750*¹⁷ ve *25 Zilkade 1163/26 Ekim 1750*¹⁸ şeklinde değişiklik arz etmektedir. T. Yaman'ın I. cild üzerindeki tespitleri ve II. cild üzerinde yapılan çalışmalarla, aslında ilgili bölümlerin kaleme alındığı zamanı belirten bu değişik tarihler, *Atlas*'ın temize çekilmeyip müsvedde halde kaldığını göstermektedir. Zaten II. cildin müellif tarafından gözden geçirilerek tashih edildiği anlaşılmaktadır. Bu nüshada kenara düşülen "mükerrerdür" kaydıyla iptal edilen kısımlar¹⁹ yanında, metin kenarındaki birçoğu yazara ait çeşitli ilave ve tashihler de bu fikri teyid etmektedir.

¹² T. M. Yaman, "200 Sene Evvel Konya ...", *Konya*, II/22-23(1938), 1209 vd.

¹³ C. Orhonlu, *TD*, XIV/19(1964), 117, n. 9; 127.

¹⁴ Yazma eserlerde sahife sırasını belirtmek amacıyla bir sonraki sahifenin ilk harf veya kelimesinin, bir önceki sahifenin alt köşesine yazılması işlemine ayak, garib, reddade, çoban vs. denilmesi hakkında bk. M. Esiner Özen, *Yazma Kitap Sanatları Sözlüğü*, İstanbul 1985, s. 5.

¹⁵ T. Yaman, *a.g.m.*, XV/85(1940), 42.

¹⁶ İbrahim Hamdi, *Atlas*, vr. 159b.

¹⁷ İbrahim Hamdi, *Atlas*, vr. 166a.

¹⁸ İbrahim Hamdi, *Atlas*, vr. 509a(Haüme).

¹⁹ Meselâ Mısır'daki Kus şehri için bk. *Atlas*, vr. 14b, 27b.

Söz konusu *ilaveler*, "*minhu*", "*sahh*" ile biten ve "*tasdik*" ile başlayan ilaveler olarak 3 grupta incelenebilir. Bunlardan "*minhu*" ile bitenler de imlâ ve tezyinat bakımından yine 3 gruba ayrılmaktadır⁵⁰. Bu ilavelerden talik hatıyla yazılı olan "*minhu*" ve "*sahh*" ile bitenlerin yazarın elinden çıkmış olması kuvvetle muhtemeldir. "*Minhu*" ve "*sahh*" ile biten ilavelerin aynı el tarafından yazıldığı *Nüzhetü'l-müştâk*'dan alınan bir kaydın ilavesi sırasında düşülen işaretlerden de anlaşılmaktadır⁵¹. Genellikle kısa ve cümle düşüklüklerini gideren, bazen de metni tamamlayan ve metinle irtibatı belirtilen ilaveler olarak, "*sahh*" ile bitenlerin yazara aidiyeti ise kesindir. Zira Hotin Kalesinin tamirinin anlatıldığı kısımda metinde gireceği yer gösterilerek "Ta'lik yazusun taşa resm idüp târihin bu fakîr on iki beyt kadar ve inşâd ve taşa hakk ü tezhîbi dahi bizümdür" denilmiş, sonuna da "*sahh*" konulmuştur⁵². Yazarın, Hotin muhafızı Abdi Paşa adına Hotin Defterdar Kâtibi olduğu ve Lipka yazışmalarını takip ve tercüme ettiğini belirttiği notun sonu da "*sahh*"lıdır⁵³. Bunlar tarzında olup da metni tamamlamak üzere çeşitli eserlerden alınan ilavelerin sonuna bazen de faydalanılan eserin adı yazılmıştır. Nitekim Osek Köprüsü ile ilgili bir ilavenin sonunda "*min-Coğrafya-yı Kebîr*" kaydı vardır⁵⁴. Yazara ait ilavelerden biri ve görülebildiği kadarıyla eserdeki yazara ait son tarihi taşıyan not olarak *15 Cemaziyelevvel 1176* (2 Aralık 1762) tarihli kayıt, zelzele sonucunda yıkılan Edirne Muradiye Camii'nin "müceddeden ta'mîr ve yapıdırılması bâbında fermân-ı âlî ve Sadrîa'zam mektûbu sâdir" olması hakkındadır⁵⁵.

"Tasdik" ile başlayan ve okunaklı bir nesih hatıyla yazılı olan ilaveler öncekilere göre daha geç tarihli ve bazılarının sonu mühürlüdür⁵⁶. Rus imparatoriçesi II. Katerina ile Avusturya imparatoru arasında 1201 (1787) tarihinde gerçekleştirilen meşhur politik toplantı ile ilgili kayıt da bu cümledendir⁵⁷. 1201 (1787) tarihli ve Hacerü'l-kayy adlı bir taşla Rodos'ta yaşayan

⁵⁰ İbrahim Hamdi, *Atlas*, vr. 125a, 14b, 82a.

⁵¹ İbrahim Hamdi, *Atlas*, vr. 82a.

⁵² İbrahim Hamdi, *Atlas*, vr. 276b.

⁵³ İbrahim Hamdi, *Atlas*, vr. 341b.

⁵⁴ İbrahim Hamdi, *Atlas*, vr. 243b; ayrıca bk. vr. 176b.

⁵⁵ İbrahim Hamdi, *Atlas*, vr. 190a. Bu notun sonunda işaret yoksa da bir varak sonra (vr. 191a) gelen ve sonu "*minhu*" ile biten ilave ile aynı hatla yazılmış olmasından ve sonu "*sahh*"lı ilavelere de olan yakınlığından hareketle yazara ait olduğu anlaşılmaktadır.

⁵⁶ İbrahim Hamdi, *Atlas*, vr. 122a, 125a.

⁵⁷ İbrahim Hamdi, *Atlas*, vr. 294.

Cinci Hoca namındaki "özge kimesne"nin tecennün eden zevata mualece oluşu ile ilgili ve 1094(1682-1683) yılında İstanbul'a geldiğinde Yeniçeri Ağası'nın oğlunu bu suretle iyileştirdiği konusundaki notun sonundaki "bu fakirin ta'rifıyla de Sarây-ı Sultanî'de bazı mukarrebîn ile görüşüp taşın seyr edildiği ayne'l-yakîn meşhûd olmuştur" şeklindeki ifadeden⁵⁸ ve İstanbul bahsinde meşhur kılıçla ilgili olarak "Seyf-i şeddad" adıyla Defter-i Hazine'de kayıtlı olduğu ve kendisi tarafından defalarca "seyr-i padişahî" için hazırlanmışının anlatıldığı kayıttan⁵⁹, bu gruba giren ilaveleri yapan şahsın Enderun halkından ve I. Abdülhamid'e(1774-1789) yakın biri olduğu, muhtemelen eseri temellük ettiği anlaşılmaktadır. Bazı ilavelerin sonunda herhangi bir işaret yok ise de takdim edilen sistemin takibiyle bu gibi kayıtların bağlı olduğu grup tespit edilebilmektedir⁶⁰. Sonuç olarak eserin 1163(1750) yılında müsveddesinin tamamlandığı, ancak daha sonra bizzat yazar tarafından müsvedde metnin tashih ve ikmal edildiği söylenebilir.

Eserin ilk cildi ve dibâcesi noksan olduğu için *ismi* de meçhul kalmıştır. İbrahim Müteferrika makalesine yazılan zeyilde eserden "coğrafyaya dair bir kitab" olarak bahs edilmekte⁶¹, T. Yaman da kullandığı nüshanın iç kapağı üzerinde bilahare yazıldığı, yazının şeklinden anlaşılan ve nesih hatla "*Atlas-ı İbrahim Hamdi Efendi 1163*" şeklinde bir kayıt bulunduğunu belirtmektedir⁶². Eseri tam olarak gören yegane insan olduğu anlaşılan Mehmed Tahir ise eserin ismini "*Atlas*" olarak vermektedir⁶³. Osmanlı coğrafyacılarının Coğrafya karşılığı olarak eserlerine "Atlas" adını verdikleri bilindiğine göre M. Tahir'in, eserin ismini doğru olarak yazdığı söylenebilir.

Atlas'ın muhtevasma gelince; baş tarafında diğer Osmanlı coğrafyacıları gibi önce arzın tarifi, hareketleri, hey'et konularına yer verilmiş⁶⁴, ilk cil-

⁵⁸ İbrahim Hamdi, *Atlas*, vr. 39b. Buradaki "özge kimesne" Cinci Hoca'nın Sultan İbrahim devrinin siyasetle iç içe olan meşhur siması olmadığı görülmektedir. Zira Anadolu Kazaskerliğine kadar yükselen bu şahsın 29 Ekim 1648 tarihinde idam edildiği bilinmektedir (İ. Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1972, III, 413 vd.).

⁵⁹ İbrahim Hamdi, *Atlas*, vr. 122a. Bu ilave, "tasdik" ile başlamakta ve sonunda da mühür bulunmaktadır.

⁶⁰ Meselâ, 1164/1750-51 tarihli Karamankapısı yangını hakkında sonu işaretsiz, ancak "minhu" ile biten ilavelerle aynı hatla yazılan kayıt için bk. *Atlas*, vr. 155b.

⁶¹ *TOEM*, I/3, 188.

⁶² T. Yaman, *a.g.m.*, XV/85(1940), 42.

⁶³ *OM*, III, 317, n. 2.

⁶⁴ T. M. Yaman, "200 Sene Evvel Konya ...", *Konya*, II/22-23(1938), 1209

dinde Anadolu şehirleri, ikinci cildde de, Afrika, Avrupa ve Amerika şehirleri anlatılmıştır. Şehirlerin okunuşu, tül ve arz daireleriyle bazılarının ait buldukları iklim belirtildikten sonra coğrafi tavsifine geçilmiş, birtakım folklorik malzeme de ilave edilmiştir. Eserde, şehirler dışında madenler, dağlar, nehirler, göller ve denizler gibi diğer coğrafi unsurlara da yer verilmiştir. Ancak, eserde üst ve alt başlıklardaki tenasübü gösterecek şekilde muayyen bir terminolojinin kullanılmadığı, tertibe dikkat edilmediği görülmektedir.

İbrahim Hamdi, önemli bir kısmını görevi gereği gerçekleştirdiği seyahatleri sırasında *müşahedelerine* dayanan orijinal bilgilere de eserinde yer vermiştir. Nitekim *Atlas*'ta, memleketi ve havalesiyile, Tımışvar ve Hotin civarı başta olmak üzere birçok Rumeli şehirleri, Lehistan'da yaşayan müslüman Tatar oymağı olan Lipkalar, bu arada İstanbul hakkında çok kıymetli bilgiler bulunmaktadır. Yazar eserinde kendisinden "bu fakîr"⁶⁵, "câmi' u'l-hurûf"⁶⁶, "câmi' u'l-hurûf-ı fakîr"⁶⁷, "râkımü'l-hurûf"⁶⁸, "nâmık-ı hakîr"⁶⁹ şeklinde bahs etmektedir.

Yazar gidemediği yerler için de başkalarından *duyduğu* çağdaş ve yeni bilgileri eserine almıştır. "*Sikatdan menkuldür* ki"⁷⁰ gibi genel ifadeler dışında, zaman zaman sözlü kaynaklarını ismen de belirtmiştir. Nitekim Yanova'dan Tımışvar'a gelişlerini yaşı küçük olduğu için iyi hatırlayamayan İbrahim Efendi, buralarla ilgili bilgileri hocası *Eyyub Efendi*'den almıştır⁷¹. Petersburg ve civarı için kaynağı, esaretleri sebebiyle oralarda 6 ay bulunup kendilerine konak ve tayinat tahsis olunmuş olan Özi ve Hotin muhafızları *Yahya ve Kolçak Paşalardır*⁷². Atlas denizi sahillerinden bahs ederken bir de-

⁶⁵ İbrahim Hamdi, *Atlas*, vr. 276b.

⁶⁶ İbrahim Hamdi, *Atlas*, vr. 120b, 298a, 341b.

⁶⁷ İbrahim Hamdi, *Atlas*, vr. 336a, 337a.

⁶⁸ İbrahim Hamdi, *Atlas*, vr. 208a.

⁶⁹ İbrahim Hamdi, *Atlas*, vr. 262b.

⁷⁰ Meselâ sıcak günlerde barınılmak üzere Topkapı Sarayı'nda bir yer altı odası (*serdâb*) bulunduğunu güvenilir kişilerden duyduğunu belirtmek için bu ifadeyi kullanmıştır (*Atlas*, vr. 125b).

⁷¹ C. Orhonlu, *TD*, XIV/19(1964), 119.

⁷² İbrahim Hamdi, *Atlas*, vr. 306a. Buradaki Yahya Paşa, İ. H. Danişmend'in Özü muhafızı olduğunu da belirttiği (*İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1972, IV, 26), Mısır valiliğinden sonra Kapdan-ı Derya olan (3 Temmuz-29 Eylül 1743), Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa'nın

niz hayvanının tarifi için oralarda bulunduğu anlaşılan tabib *Corci*'nin şehadetinden faydalanmıştır⁷³. Peçuy ve Budin hakkındaki malumatı hocası *Pirî Ahmed Efendi*'den almıştır⁷⁴. Erdel halkının büyük bir has ekmek pişirip, sekiz çift öküzün koşulduğu bir arabaya yükleyerek II. Süleyman'a(1691-1695) hediye ettiklerini, o sırada orduda sipahi olarak bulunan ve bu ekmeğe dokunduğunu söyleyen yüz yaşındaki Hotin Yerli Ağası *İbrahim Ağa*'dan duymuştur⁷⁵. I. Mahmud'un(1730-1754) 1146 (1733-1734)yılında Ayasofya Camii'nde yaptığı tamiratı bizzat tedkik etmesi yanında söz konusu tamir faaliyetleri ve camii'nin binasına dair mimarî özellikleri Kayyımbaş *Arnavud Hoca*'ya dayanarak eserinde açıklamıştır⁷⁶.

Bu orijinal bilgiler yanında eserin önemli bir kısmı *kitabî kaynaklara* dayanmaktadır:

Eserde en fazla kullanılan kaynağın Kâtib Çelebi'nin *Cihannümâ*'sı olduğu görülmektedir. *Atlas* ile *Cihannümâ* arasındaki ilişki değişik çalışmalara konu olmuştur. T. Yaman, İbrahim Hamdi ve eserini incelediği çalışmasına başlık olarak "Cihannüma'nın İlaveli Nüshası" ifadesini seçmesi yanında, metin içinde de bu konuyla ilgili olarak "eser, tamamıyla *Cihannümâ*'nın aynidir" hükmünü vermiş, fikrini teyid için de her iki eserden metinler olarak mukayeselerde bulunmuştur⁷⁷. Bununla birlikte *Atlas*'ta yazarın memleketi ve havalisi hakkında *Cihannümâ*'dan farklı bilgiler verdiğini belirtmiş ve önemine binaen bunları yayınlamıştır. F. Sarıcaoğlu da, Yaman'ın verdiği bilgilere nazaran I. cildin Müteferrika neşri *Cihânnümâ*'daki Ebubekir b.

damadı Hatib-zade Yahya Paşa (a.g.e., İstanbul 1971, V(*Osmanlı Devlet Erkânı*), 212) olmalıdır. Bu tavsife uyan Yahya Paşa'nın birinci imrahor Yahya Ağa olarak Galata'da Kürkçükapısı'nda bir çeşme yaptırması hakkında bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1 (Ankara 1982³), 330.

⁷³ İbrahim Hamdi, *Atlas*, vr. 434a.

⁷⁴ İbrahim Hamdi, *Atlas*, vr. 359b.

⁷⁵ İbrahim Hamdi, *Atlas*, vr. 366a.

⁷⁶ İbrahim Hamdi, *Atlas*, vr. 125b. Sultan I. Mahmud bunun dışında daha sonra da, Ayasofya'da tamirat veya faaliyette bulunmuştur. Nitekim 1153(1740) yılında cami içinde kütüphane tesis etmiş, ayrıca 23 Zilkade 1155(19 Ocak 1743) tarihinde bizzat kendisi tarafından açılan ve Ayasofya'ya bitişik olarak Topkapı Sarayı'nın Bab-ı Hümayun tarafında yer alan bir imaret yaptırmıştır (İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1982³, IV/1, s. 327-328).

⁷⁷ T. Yaman, a.g.m., XV/85(1940), 41-44.

Behram'dan alınan tasvirlerle, II. cildin ise birinci telif *Cihânnümâ* ve ayrıca Dimeşki'nin *İhtisâr-ı Tahrîr-i Atlas Mayor*'una zeyl olduğu kanaatindeyiz⁷⁸.

Ancak burada dikkat edilmesi gereken bir nokta Yaman'ın, yaptığı mukayeselerde matbu *Cihannümâ*'ya dayanmış olmasıdır. *Cihannümâ*'nın tamamlanmış bir versiyonunun olmadığı, birinci ve ikinci telif çalışmalarıyla her iki telif arasında birinci telifi tamamlamak ve ikinci telife hazırlık yapmak üzere yürütülmüş telif gayretinden ibaret 3 tahrir safhası bulunduğu; ayrıca *Atlas Mayor*'u tercüme eden Ebubekir b. Behram'ın da birinci telif nüshasının kenar notlarına ve ara safhaya müdahaleleri yanında ikinci telif ve ara safhaya zeyl olarak bir eser yazdığı; nihayet İ. Müteferrika'nın *Cihannümâ*'yı "neşir" vasfı kazandıracak bir gayretle bastığı, hatta matbu nüshanın 422. sahifesinden itibaren Ebubekir'in eserinden nakillere başlayacağını belirttiği bilinmektedir⁷⁹.

Bu bilgilere ilaveten Kâtib Çelebi'nin her üç safhada, Ebubekir b. Behram'ın da gerek *Cihannümâ*'ya müdahaleleri sırasında gerekse *Cihannümâ Zeyl*'inde Âşık Mehmed'in *Menâzirü'l-avâlim*'ini kullandığı; İ. Müteferrika'nın da baskı sırasında *Cihannümâ* üzerinde Kâtib Çelebi ve Ebubekir'in gerçekleştirdiği bütün çalışmaları gözden geçirerek bir "neşir" vücuda getirdiği; ayrıca söz konusu eserlerin tümü üzerindeki mukayeseli çalışmalarla İ. Müteferrika neşri *Cihannümâ*'nın önemli ölçüde *Menâzirü'l-avâlim*'e dayandığı tespit edilmiştir⁸⁰. Şu halde *Atlas*'ta da *Menâzirü'l-avâlim*'in doğrudan veya takdim edilen sistem dahilinde kullanılmış olması tabiidir. Nitekim Selanik bahsinde camilerin *Menâzirü'l-avâlim*'in tertibine uygun olarak yazıldığı, muhtevada da benzerlikler olduğu görülmektedir. Bu camilerden Sinan Paşa Camii'nin kiliseden camiye çevrilmesi hakkında Âşık Mehmed'in düştüğü 4 beyitlik manzumede tarih mısraı, eser ve müellif adı

⁷⁸ *Kâtib Çelebi'nin Cihânnümâ'sı ve Kaynakları*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1990, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Genel Kitaplık, nr. YLT E 44, EK I, s. 128-129.

⁷⁹ *Cihannümâ*'nın baskısı dolayısıyla bu üç Osmanlı coğrafya aliminin çalışmaları arasındaki ilişkinin mahiyeti ve burada ismi geçen müellifler ve eserleri hakkında bk. F. Sarıcaoğlu, "Cihânnümâ ve Ebûbekir b. Behrâm ed-Dimeşki-İbrahim Müteferrika", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s.121-142.

⁸⁰ Mahmut Ak, *Menâzirü'l-avâlim (Tahlil-Metin)*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 1997, basılmamış Doktora Tezi. İÜ. Edebiyat Fakültesi Genel Kitaplık, nr. Dr. TE 116, s. 112-136.

verilerek *Atlas*'a alınmıştır⁸¹. Yine Köstendil şehri de İbrahim Hamdi'nin *Menâzırü'l-avâlim*'i kullandığını açıkça göstermektedir. Zira Âşık Mehmed takib ettiği sistem gereği Köstendil şehri, ılıca ve dağımı ayrı yerlerde ele almışken, İbrahim Efendi şehir ve ılıcaya dair bilgileri iktibas suretiyle Köstendil maddesinde *Menâzırü'l-*dan yazmıştır⁸². *Menâzırü'l-*da dağı hakkında ve-

81 "Selefe geçen Sinan Paşa nesârâdan alup câmi' itdükde *Menâzırü'l-avâlim* sâhibi Âşık;

Bu deyr-i köhne lâ-şek ehl-i İslâm ma'bedi oldı
deyü târih dimiş" (*Atlas*, vr. 205b).

82 **Köstendil:** Zamm-ı kâf ve sükûn-ı vâv ve sîn-i mühmele ve feth-i tâ-i müsennât-ı fevkîyye ve sükûn-ı nûn ve dâl-ı mühmele-i meksûre ve yâ-i müsennât-ı tahtîyye ve âhiri lâm iledür. ...

.... Köstendil arz-ı müstevevedür ve belde-i nezihedür ve sûri yokdur ve medîne-i mütevasıttadır ve enhâr-ı sagîresi vardır ve halkınun şirbi kanavâtandandır ve Köstendil'ün salât-ı cum'a ikamet olunur cevâmî'i ve esvâk-ı âmiresi vardır ve on iki mevzi'da germâbları vardır ... Köstendil'ün simârından sîbi enfes ve ateybdür. Ta'mda ve râyihasında misk ta'mı hiss olunur (*Menâzırü'l-avâlim*, vr. II, 22a).

Germâb-ı Köstendil : Medîne-i Köstendil'de yenâbî-i germâb kesirdür ve on iki mevzi'da vâkı' olan yenâbî' için ba'zı erbâb-ı müberrât hasbeten li'llâh kâr-gîr ile bika'-ı müstahkeme binâ idüp her birinde bir câme-kân ve bir dârü'l-gul ve dârü'l-gul içinde bir havz ve ba'zun dârü'l-gusllerinde havzdan mâ-adâ kurnalı hucreler binâ idüp husûsan Beğ Ilıcası didükleri germâbun binâsı mükellefçe vâkı' olmuştur ve bu germâblarun ekseri şedidü's-sühüne ve râyihası büy-ı kibrît-âlûddur ... (*Menâzırü'l-avâlim*, vr. I, 122a).

Kılındı çün nemâz içinde 'Âşık didi târihin

Bu deyr-i köhne lâ-şek ehl-i İslâm ma'bedi oldı

(Âşık Mehmed b. Ömer, *Menâzırü'l-avâlim*, Süleymaniye-Hâlet Efendi Ktb., nr. 616, vr. II, 16a).

Memleket-i Köstendil: Zamm-ı kâf ve feth-i tâ ile elli dört derece tül ve kırk iki buçuk derece arzında etrâfi cibâl ve sahrâ-misâl yerde bir belde-i mütevasıta ve kazâ ve livâdur.

Sûri yok ve hurda enhâr ve eşcârı çokdur. ... bir nev' miski ve elması olur. ... Cevâmî' ve esvâk-ı âmiresi ve on iki yerde ılıcaları vardır. Halkınun şirbi kanavâtandandır. Lâkin dağlardan ırmakları akup hadâyıkını sakyı ider. ...

Kasaba-i mezbûrenün germâbesi vâ-firdür. On ikisinin üzerine bazı ehl-i hayr kâr-gîr kubbeler ve magseller binâ itmişler, cümleden Beğ Ilıcası mükellef vakı' olmuştur. Bunların âbi şedidü's-sühüne ve kibrît râyihalıdır (*Atlas*, vr. 208b).

rilen bilgiler de *Atlas*'ta sonu "minhu" ile bitecek şekilde kenara ilave edilmiştir⁸³.

Sonuç olarak *Cihannümâ*'nın İbrahim Hamdi tarafından yoğun olarak kullanıldığı bir gerçek olmakla beraber, C. Orhonlu'nun da belirttiği gibi⁸⁴ *Atlas*, "*Cihannümâ*'nın ilaveli bir nüshası değil" yazarın kendi müşahede ve duyduklarına dayanan orijinal bilgilerle ikmal edilen, doğrudan veya dolaylı olarak *Menâzırü'l-avâlim* ile desteklenen, Osmanlı coğrafya yazıcılığı içerisinde kendine has yeri olan bir eserdir.

Zaten İbrahim Hamdi *Atlas*'ta Osmanlı coğrafyacılığının bu temel eserleri dışında *daha birtakım yerli ve yabancı*, bu arada batı menşeli tarih ve coğrafya kitaplarının da adını vermektedir. Bazıları *Nüzhëtü'l-müştâk*, *Mu'cemü'l-büldân*, *Kitâb-ı Bahriye*, *Hitây-nâme*, *Künhü'l-ahbâr*, *Cenabî*, *Müneccimbaşı*, *Enîsü'l-müsâmirîn*, *Coğrafyâ-yı Kebîr*, *Strabo*, *Plinius*, *Platon* olan eser ve yazarları hakkında açıklayıcı bilgiler ve *Atlas* ile ilişkileri konusunda C. Orhonlu'nun tespitleri ilk safha için yeterlidir⁸⁵. Ancak İslam tarih ve coğrafya yazıcılığı geleneğinin bir sonucu olarak kaynakların teselsül halinde bir eserden diğerine intikal ettiği hatırlanmalı ve burada ismi geçen eserlerin hepsinin İbrahim Hamdi tarafından görülmemiş olabileceği ihtimali de göz önünde bulundurulmalıdır.

Yazar kaynakları kullanırken dikkatli davranmış, makul olmayan fikirleri tenkid ettiği gibi⁸⁶ kullandığı kaynaklarda mevcut, ancak zamana uymayan

⁸³ **Cebel-i Köstendil:** Bu cebel belde-i Köstendil'ün cânibi şarkisindedür. Arzının iki tarafından biri sâbıku'z-zikr Cebel-i Eğri-su'ya müntehîdür ki Eğri-su didükleri nehr beynehümâyî fâsıldur ve bu cebelün tülü ilâ-haysü mâ-şâallâh mümteddür ve bu cebelün ba'zı mevâzı'ında ma'den-i fidda ve zeheb vardur ki bundan hâsıl olan sîm ü zer Kıratova dârü'd-darbinda meskûk olur ve bu cebelün aaleb mevâzı'ı bişe-zârdur (*Menâzırü'l-avâlim*, vr. I, 145a).

⁸⁴ C. Orhonlu, *TD*, XIV/19(1964), 131.

⁸⁵ C. Orhonlu, *TD*, XIV/19(1964), 127-133.

⁸⁶ Meselâ pek çok eser ve haritaya müracaatla bilinmeyen bölgeler hakkında bilgi verdiğini söyleyerek kendisini öven Kâtib Çelebi'yi, Endülüs'den başka bir tarafı yazmadığını, belki de buna ömrünün yetmediğini belirterek tenkid etmiş ve bu mevzulara kendisinin de çok şeyler kattığını eklemiştir: "Zikr olunan bilâd-ı Endülüs'den gayri kütüb-i kadîmede Rum şehirleri

Cebel-i Köstendil: Şehrün cânibi şarkisinde bir tarafı Eğri-su didükleri nehr arasını faslıdır. Bu cebelde ma'den-i fidda ve zeheb olup bundan hâsıl olan sîm ü zer Kıratova dârü'd-darbinda meskûk olur. Cebelün aaleb mevâzı'ı bişe-zarlıkdur (*Atlas*, vr. 208b).

düşünceleri de fark etmiştir. Melik Müeyyed'in (Ebülfida) Rumeli'den bahsettiğini de buraların onun zamanında fethedilmemiş olmasından kaynaklandığını belirterek mazur görmüştür⁸⁷. Kendisinden önceki Osmanlı coğrafyasının bütün mahsullerini görüp incelediği anlaşılan İbrahim Hamdi Efendi'nin birikimi, coğrafya ilminin XVII. yüzyıla kadar ulaştığı merhaleyi de bilmesine imkân tanıyordu. Dünyanın yuvarlaklığını misalleriyle izah etmiş; zaman ve mekân açısından iklimleri, enlem ve boylamları klasik coğrafya bilgilerini ve coğrafi keşiflerin sonuçlarını göz önünde tutarak rakam değerleriyle açıklamış; med-cezir hadisesini, hava ve rüzgâr hareketlerini incelemiş; ancak batı menşeli eserler yanında Ebubekir Efendi'nin eserini de bilmesine rağmen belki de o zaman için klasik kabulün tesirinde kalarak, kainatın merkezinin arz değil güneş olduğu şeklindeki yeni fikre eserinde yer vermemiştir⁸⁸.

İbrahim Efendi'nin eserinin başka eserleri etkilediği ve benzerlerinin kaleme alındığı da söylenebilir. Nitekim *Atlas-ı Cihân* adlı coğrafya eserinin⁸⁹ Bartınlı'nın II. cildiyle paralellik arz ettiği görülmektedir⁹⁰. Ayrıca *Atlas*'ın gerek I. cildinden, gerekse II. cildinden orijinallik arz eden önemli kısımların değişik yazarlarca yayınlandığı, başlangıç kısmında yazar ve eser üzerinde yapılan araştırmalar değerlendirilirken belirtilmiştir.

Bu çalışmayla *Atlas*'ın Es'ad Efendi nüshasının (nr. 2044), eserin II. cildi olduğu teyid edilmiş; ancak buradan hareketle eserin müsvedde olarak kaleme alındığı, büyük ihtimalle tebyiz olunmadığı, müsvedde metnin daha sonra bizzat yazar tarafından gözden geçirilip cümle düşüklüklerini gider-

kemâ-yenbagî mezkûr olmayup ba'de'l-feth yazılan târihler ve resm olunan haritalardan gayri alâ-kadrî't-tâka ahz u nakl olundu deyü Kâtib Çelebi merhûm *Cihânnümâ*'sında tahrîr ider. Lâkin henüz iklim-i Endülûs'den gayri bir iklim'e dahi zafer-yâb olmamış yahud ömr vefâ itmemiş; câmiu'l-hurûf müste'inen bi'llâhi teâlâ efrencün cedîd coğrafya ve haritalarına mürâcaat ile tûl ve arz ve mehmâ-emken bilâd ve nevâhileri zikrine şurû' iderüz" (*Atlas*, vr. 120b).

⁸⁷ "Melikü'l-müeyyed bu bâbda ma'zûrdur. Zirâ anun zemânında henüz bilâd-ı Rûm ehl-i İslâm'a kühnü ile ma'lûm olmamış idi. *Muhtasarü'd-düvel* sâhibi Ebü'l-ferec Malaü dimişdür ki ... bu kelâm cümleden sıdk u savâba evfak ve kabûle ehakk olup sâhibü'l-beyt edrâ mâ-fi'l-beyt vefunca evlâ budur ki bu bâbda *Muhtasarü'd-düvel* düstürü'l-amel ola." (*Atlas*, vr. 120a-b).

⁸⁸ Yazarın coğrafya alanındaki görüşleri için bk. C. Orhonlu, *TD*, XIV/19, (1964), 133-136.

⁸⁹ Millet Ktb., Ali Emiri Ef.-Coğrafya, nr. 75; Bu eserin İstanbul Üniversitesi nüshası II cild olup *Tercüme-i Tarih-i Mühendis Karyo* adını taşımaktadır: TY nr. 5976-5977.

⁹⁰ F. Sarıcaoğlu, *Kâtib Çelebi'nin Cihânnümâ'sı ve Kaynakları*, Yüksek Lisans Tezi, s. 129, n. 45.

mek ve metni ikmal etmek üzere kenarlara ilavelerde bulunulduğu, yazar dışında bir şahsın da kenarlara metni tamamlayıcı eklemeler yaptığı, bunların, aralarındaki imla ve tezyinat yönünden muayyen bir tasnife tabi tutulabileceği gösterilmiştir.

Ayrıca, önemli ölçüde *Cihannümâ* kullanılarak, ancak bu arada başta *Menâzirü'l-avâlim* olmak üzere başka eserlerden de faydalanılarak, yazarın müşahede ve duyduklarına dayanan orijinal bilgilerle de zenginleştirilerek kaleme alınan *Atlas*'ın, günümüz çalışmalarında müstagni kalınamayacak bir eser olduğu; metnin verildiği ve yazarın zikr ettiği kaynaklarla eser arasındaki gerçek ilişkinin gösterildiği bir çalışmaya ihtiyaç olduğu görülmüştür. Başta Tımışvar ve Hotin civarı olmak üzere Balkanlar'la ilgili bilgiler yanında, özellikle İstanbul ve havalisi hakkındaki bilgilere ilaveten, İstanbul bahsinde, başşehir olması sebebiyle devletin teşkilat ve teşrifatıyla bazı ekonomik konulara dair verilen malumatın hemen değerlendirilmesi gereken orijinal malzeme olduğu tespit edilmiştir⁹¹.

⁹¹ İbrahim Hamdi, İstanbul'da ikamet ettiği evin Top arabacıları kârhanesi karşısında olduğunu söyleyerek, Top arabacıları kışlasının yeri hususunda bilinenleri tashih veya ikmal edecek yeni bilgiler vermiş olmaktadır (C. Orhonlu, *TD*, XIV/19(1964), 123, n. 31).

E K

İLAVELER:

1

Hatt-ı nesihle.

39b>*

Acâyibât-ı Mısır'dan 7. acayib olarak işlenen Hacerü'l-kayy adlı taşla ilgili olarak verilen 1,5 satırlık malumatı tasdik babında "tasdik-i Hacerü'l-kayy" başlığı ile yapılan 1201 tarihli ilave:

Rodos'da yaşayan Cinci Hoca namındaki "özge kimesne"nin bu taşla özellikle tecennün eden zevata mualece oluşu, bu cümleden olarak 1094'de İstanbul'a geldiğinde o sırada tecennün eden Yeniçeri Ağası'nın oğlunu Kapdan-ı Derya Hasan Paşa'nın tarifıyla iyileştirdiği, "bu fakirin" tarifıyla de Saray-ı Sultani'de bazı mukarrebın ile görüşüp taşın seyredildiği "ayne'l-yakin meşhud olmuştur".

*

122a<**

Yine "Tasdik" başlığı ile İstanbul bahsinde meşhur kılıçla ilgili kayıt. "Seyf-i şeddad" adıyla Defter-i Hazine'de kayıtlı olduğu ve kendisi tarafından defalarca "seyr-i padişahi" için hazırlandığı.

*

125a<, 143a<, 143b>, 144a<, 231b>, 294a<,

2

82a<

İklimlerin başlangıcı ile ilgili olarak İdrisi'nin *Nüzhetü'l-müştâk*'ından nakil.

* İlavenin sağ kenarda olduğunu göstermektedir.

** İlavenin sol kenarda olduğunu göstermektedir.

*

112b<

Anber ile ilgili küçük bir ilave.

*

121a<

Mu'cemü'l-büldân'dan ilave.

*

127a<

Fatih Cami'i'ni itmam ve Fatih'in diğer hayratını ilave.

*

128b>

Sultan Ahmed Camii ve türbesi hakkında

*

162a<

Şeyhülislam'ın teşrifatı hk.

*

176b>

Pürevadi bahsinde *Coğrafya-yı Kebîr*'den istifade

3

"Sahh"lı ilaveler, genellikle kısadır ve cümle düşüklüklerini tamamlarlar:

83a<, 89b>,90b>,98a<, 143a<, 175b>,176a<, 177b>.

Hotin bahsinde;

276b>

"Ta'lik yazusun taşâ resm idüp târihin bu fakîr on iki beyt kadar ve inşâd ve taşâ hakk ü tezhîbi dahi bizümdür"sahh.

* **Sah**'lı ilavelerin yazara aidiyetine delildir!

4

"minhu"lu ilaveler.

(Bu ilavelerle 2 nolu ilaveler aynı hatla yazılmış, muhtemelen aynı elden çıkma)

115b<, 116a<, 118a<, 125a<, 129b>, 131b>, 138a<, 144a<, 155b>(minhu yok ama hat aynı; 1164 tarihli Karamankapısı yangını hk.), 159a<.

